

Новий погляд на проблему

Ф. М. Шабундо (Київ)

Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та неznані аспекти

Синьоводська битва 1362 р. належить до тих проблем в історичній науці, які, попри увагу до них кількох поколінь учених, усе ще криють в собі чимало загадкового. Причинами цього є, по-перше, надто скупі джерельні відомості і, по-друге, те, що у вітчизняній історіографії ця проблема ніколи спеціально і комплексно не розглядалася.

Науковий інтерес до битви біля Синіх Вод виник наприкінці 70-х років XIX ст. в процесі дослідження питання про приєднання українських земель до Литви у XIV ст. і спочатку майже виключно у верифікаційній площині — як протиставлення іншій, заперечуваній В. Б. Антоновичем проблемі завоювання Волині й Київщини великим князем литовським Гедиміном (1316 — 1341 рр.). У зв'язку з цим увага перших дослідників Синьоводської битви була прикута переважно до джерелознавчих, а не фактологічних аспектів питання. Однак при цьому вони припустилися грубих методичних помилок: явно недооцінили поодинокі, зате важливі дані актового матеріалу, а в пошуках найбільш вірогідного джерела звузили коло використаних літописних пам'яток і, отже, зменшили обсяг і без того недостатньої інформації. Все це, зрештою, негативно позначилося на результатах дослідження Синьоводської битви та пов'язаних з нею подій.

І все ж в останній чверті XIX — на початку XX ст. творчими зусиллями вчених, насамперед В. Б. Антоновича, М. П. Дашкевича¹, Н. М. Молчановського² і М. С. Грушевського³, було проаналізовано основні писемні джерела з проблеми, зроблено ряд вірних спостережень і висновків щодо часу, місця і наслідків битви біля Синіх Вод. Проте започаткована наукова традиція невдовзі була перервана.

Нині можна констатувати, що в історіографічному доробку синьоводської проблеми чимало застарілих поглядів і безпідставних тверджень, що здебільшого зумовлювалося невірним тлумаченням джерельних даних як через незнання конкретних історичних реалій, так і під впливом політичної кон'юнктури. Все це робить необхідним повторний аналіз усього наявного комплексу першоджерел про битву біля Синіх Вод та критичний перегляд її історіографічної спадщини.

Саме такий метод покладено в основу ґрунтовної монографії сучасного литовського історика Р. Батури «Литва в боротьбі народів проти Золотої Орди (від навали полчищ Бату до битви біля Синіх Вод)», в якій синьоводській проблемі, зокрема фронтальному оглядові її джерел та історіографії, відведено значне місце⁴. Наслідуючи історіографічну традицію, Р. Батура велику увагу приділив аналізу літописних джерел. З точки зору кількості й ступеня достовірності інформації дослідник особливо виділив Rogozький, Тверський і Никонівський літописи, а також літописи Великого князівства Литовського (так звані білорусько-литовські), хоч і не проаналізував їх з точки зору репрезентативності, і висловив свої припущення щодо локалізації географічних назв, пов'язаних з походом Ольгерда на південь у 1362 р., та імен розгромлених ним трьох ординських князів. У цьому плані монографічне дослідження Р. Батури є продовженням і водно-

час підсумком певного етапу наукової розробки синьоводської проблеми, тоді як здійснена в ньому спроба розглянути битву як складову частину заздалегідь спланованого великомасштабного наступу Литви на підвладні Орді землі Русі, а також у контексті визвольної боротьби пригноблених Золотоординською державою народів є новацією.

«Успіхи Литви у боротьбі з татаро-монголами — складова частина визвольної боротьби, яку вела Русь, починаючи з XIII ст.» — такий висновок робить Р. Батура⁶. Цей висновок, хоч і дуже обережний, веде до переоцінки політики Великого князівства Литовського на Русі в другій половині XIII і протягом XIV ст., яка з кінця 1930-х рр. і до недавнього часу, на відміну від об'єднавчого курсу Москви, розглядалася лише як загарбницька (анексійністська) навіть тоді, коли визнавалися факт об'єднання Литвою в єдиній державній структурі білоруських, більшості українських і частини російських земель і те важливе значення, що набув у її державній структурі «руський елемент». У 60 — 70-ті рр. XX ст. Х. Ловм'янський та І. Б. Греков досить переконливо довели, що обидва князівства — Литовське і Руське та Московське — були спадкоємцями давньої Київської Русі і виступали з однією програмою політичного об'єднання колишніх давньоруських земель⁷. Нині ця концепція здобула якщо не загальне визнання, то, принаймні, більшості істориків-медієвістів. Так, ряд учених вважають Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське балто-слов'янською державою, законною і протягом XIV ст. головною спадкоємницею давньої Київської Русі, а пройдений нею у XIV — XVI ст. шлях політичної еволюції — альтернативою Московській державі⁸. Одночасно на основі фактів політичного життя Галицько-Волинського, Литовського і Московського князівств й Польського королівства та їх відносин у XIII — XV ст. зроблено спробу визначити загальні закономірності процесу етнополітичної консолідації країн на сході Центральної Європи і специфіку його прояву в Українській Русі після винищення галицько-волинської династії Романовичів.

Ми також поділяємо думку про визвольний характер походу Ольгердового війська на південь й самої Синьоводської битви 1362 р. Більше того, вважаємо, що подальше плідотворне дослідження синьоводської проблеми на наукових засадах можливе лише за умови врахування її безпосереднього зв'язку із загальноруською програмою політичного об'єднання Русі, яку в 1358 р. оголосив і протягом 50-х — початку 70-х рр. XIV ст. втілював у життя великокнязівський уряд Ольгерда.

Сучасному досліднику проблема Синьоводської битви уявляється як комплекс питань, менша частина якого вже має більш-менш обґрунтовані відповіді, а більша складається з двох груп. Перша з них, хоча і потребує спеціальних наукових розробок, проте може бути розв'язана наявними способами історичного пізнання; а друга потребує досить тривалого нагромадження спеціальних знань з різних галузей історичної науки. В даній статті увага акцентується на найменш вивчених і дискусійних питаннях проблеми — тих, що вже нині піддаються дослідженню.

На наш погляд, синьоводська проблема у тому вигляді, як її досі розуміли дослідники і як вона представлена в історіографії, вже не відповідає сучасному рівневі наукових знань про неї. Мова має йти не про один похід і одну битву біля Синіх Вод, а про широкомасштабну військову кампанію 1362 р. Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського проти Золотої Орди на південноукраїнських землях. Вона складалася з двох воєнних акцій: 1) походу, в результаті якого було здобуто Коршев, і 2) походу, під час якого відбулася битва біля Синіх Вод і спустошення Білобережжя. Вони здійснювалися військом однієї держави протягом короткого часу і, отже, виглядають як воєнні операції єдиного стратегічного задуму. Проте, зважаючи на різний стан вивчення цих походів, їх доцільно розглядати окремо один від одного. У цій статті йдеться про перший з них — антиординський похід Ольгердового війська на південь Дніпровсько-Донського межиріччя, тобто, про литовську «Задонщину».

Коло основних писемних пам'яток, що є головним джерелом наших знань про «задонську» частину синьоводської проблеми, досить вузьке. Це передусім літописи: Рогозький, Никонівський, чи Патріарший, а також «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» польського історика другої половини XVI ст. Мацея Стрийковського. Як бачимо, литовська «Задонщина» за кількістю історичних джерел значно поступається славнозвісному Куликовському циклу літературно-історичних пам'яток, хоча відображені в них події мали, на нашу думку, вагоміше значення й більш далекосяжні політичні наслідки для Центрально-Східної Європи, ніж Куликовська битва 1380 р. Отже, ми згодні з тезою відомого славіста-медієвіста Я. Пеленського про пріоритет Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у боротьбі східноєвропейських країн проти панування Золотої Орди, яку він виголосив у 70-і рр. на підставі розгляду безпосередніх результатів походу великого князя литовського Гедиміна (Гедимінаса) на підвладний Орді Київ у середині 1320-х рр., Синьоводської битви й походів Вітовта (Вітаутаса) у південноукраїнські степи в другій половині 1390-х рр.¹⁰

Під 1362 р. в Рогозькому літопису записано: «Того же лѣта Литва взяли Коршев и сотворишас(я) мятежи и тяготы людем по всей земли. Тое же осени Ольгѣрд Синю воду и Бѣлобережѣ повоевал»¹¹. Така ж, але дещо скорочена звістка міститься у Никонівському літописному зводі кінця 1520-х років: «Того же лѣта Литва взяша Коршеву. Того же лѣта князь великій литовскій Ольгерд Гедименович Синюю воду и Бѣлобережѣ повоева»¹². Як встановив свого часу А. М. Насонов¹³, ці записи, як і ряд інших, походять з офіційного літописання Тверського князівства, хоча, можливо, відбивають його кашинсько-тверську традицію¹⁴. Як відомо, Тверське князівство з кінця 60-х рр. XIV ст. було антимосковським союзником Литви і перебувало у найтісніших політичних, церковно-ідеологічних і династичних зв'язках з нею. Отже, тверські за своїм походженням звістки Рогозького і Никонівського літописів є найдавнішим (якщо не сучасним описуванням подій) і гідним довіри джерелом, що, на відміну від інших літописних матеріалів про Синьоводську битву, зберегло свою структурну цілісність. Це дає підставу саме їхню інформацію, попри її лаконічність, розглядати як джерельну основу для дослідження всієї проблеми походів литовсько-руського війська у південні степи Дніпровського лівобережжя і правобережжя у 1362 р. Тим паче, що в ній містяться унікальні дані про час, місцевість та деякі інші обставини, пов'язані з цими походами, а виданий у 1925 р. Рогозький літописець першим дослідникам синьоводської проблеми (В. Б. Антоновичу, М. П. Дашкевичу, М. С. Грушевському) залишився практично невідомий, через що відповідний запис Никонівського зводу був ними недооцінений і використовувався лише як додатковий і допоміжний.

Ось чому так важливо ще раз проаналізувати весь комплекс повідомлень Рогозького літопису. В цьому комплексі розрізняємо такі сюжети: перший — це звістка про завоювання «Литвою» Коршева; другий — констатація факту внутріполітичної дестабілізації в суміжній з Коршевим місцевості («землі») як безпосереднього наслідку цієї події; третій — звістка про спустошення («звоювання») Ольгердовим військом Синіх Вод і Білобережжя. Впадає в очі неузгодженість у числі підмета «Литва», вжитого у першому реченні для означення учасників походу на Коршев, і присудка «взяли», що, на нашу думку, навряд чи може бути лише помилкою автора тексту. Більш вірогідно, що ця текстуальна особливість літописного запису є результатом пізнішої редакторської правки, коли наявний перелік воєначальників чи місцевостей, звідки набрано воїнів до звитяжного війська, був замінений більш стислою, політичною і спільною для них ознакою. У наступному реченні у подібному ж випадку вжито звичний для літописців стереотип: уособлення війська його полководцем. Проте питання про учасників походу заслуговує на окремий розгляд, що й буде зроблено нижче, при розгляді другого сюжету запису.

Відомості тверського літописного джерела доповнює Мацей Стрийковський, стверджуючи, що воїни Ольгерда визволили з-під влади ординців

«Торговицю, залишки мурів якої ще й сьогодні стоять в гирлі ріки Бугу, Білу Церкву, Звенигород і всі степи аж за Очаків, від Києва і Путивля аж до гирла Дону та загнали їх аж до Волги, а інших до Кафи й Азова та Криму, в середину Таврії або Перекопу»¹⁵. Тривалий час ця інформація вважалася недостовірною. Ще у 1885 р. історик, філолог і головний опонент В. Б. Антоновича з питань приєднання до Литви українських земель М. Дашкевич зауважив щодо М. Стрийковського: «Мабуть, цей історик, який так ретельно збирав матеріали, мав під руками дані, відмінні від джерел, що дійшли до нас»¹⁶. Він, проте, негативно оцінив джерело цих даних, хоч і зазначив факт використання автором хроніки переказів татар Добруджі, вигнаних колись Ольгердовим військом з Поділля. Оцінка Дашкевичем повідомлень хроніста була несправедливою і надто суворою: «В ряду звісток про Поділля в XIV ст. розповідь Стрийковського, що є розвитком сповіщеного у Гваньїна, мусить посісти останнє місце... Стрийковський дав повний простір своїй фантазії в описі захоплення Поділля Литвою і до того захопився, що приписав Ольгерду очищення від татар земель до Волги»¹⁷. З того часу розповідь Мацея Стрийковського про Синьоводську битву та деякі обставини походів Ольгердового війська у напрямі Дону, Волги і Криму та на Західне Поділля знаходилася поза увагою дослідників. Однак є певні підстави вважати її не прикрашеним фантастичними вимислами переказом загальновідомих літописних звісток, як вважало багато істориків XIX і XX ст., а ще одним рідкісним, самостійним і важливим джерелом про маловідому подію.

Скупі на інформацію й фрагментарні за характером літописні звістки про литовську «Задонщину» без залучення додаткових даних не могли бути оцінені належним чином і тривалий час перебували на периферії історичної свідомості. Так само довго не знаходило переконливого розв'язання і питання про час і конкретні обставини приєднання до Київського князівства значного обшару території на Дніпровському Лівобережжі — Сіверщини і Переяславщини. Сам факт приєднання документально підтверджується опублікованим у XIX і на початку XX ст. рядом писемних пам'яток. Йдеться про групу актового матеріалу здебільшого з Литовської метрики, що дає певне уявлення про південно-східні кордони Великого князівства Литовського на початку 30-х рр. XV ст. й підтверджує приналежність до Київського князівства значної частини Дніпровського Лівобережжя (території колишнього Переяславського князівства і Сіверщини). Це, зокрема, складений у ті часи так званий «Список міст Свидригайла»¹⁸, жалувані грамоти і поземельні записи князів Олельковичів 40 — 60-х рр. XV ст.¹⁹, ярлики кримських ханів на українські землі XV — першої половини XVI ст.²⁰, відомий літописний «Список руських міст далеких і близьких», опис південних кордонів Київського князівства, складений наприкінці 50-х рр. XV ст., та ін. Всі документи незаперечно доводять, що у XV ст. територія колишнього Переяславського князівства, підвладна із середини XIII ст. безпосередньо ханській адміністрації, а також значна частина Сіверщини входили до складу Київського князівства, кордони якого на сході сягали р. Тиха Сосна, залишаючи на литовському боці Верхнє Посейм'я, річища Осколу, Псла і Ворскли.

Факт цей став загальновизнаним як в українській історіографії, так і в литuanістиці, і завжди розглядався у контексті такої важливої і складної проблеми, як приєднання Київщини до Литовсько-Руської держави²¹. Відповідно і датувався він досить широко — від Ольгердових часів взагалі — й до конкретних років: 1358, 1360, 1362. При цьому питання — коли і за яких обставин сталися обидва приєднання, в якому зв'язку вони знаходилися і на якому історичному тлі відбувалися — якщо і розглядалися, то спрощено і дискретно через недостатність конкретного історичного матеріалу. Парадоксальність ситуації, що склалася у вітчизняній історіографії, позначилася на таких рядках М. Грушевського: «З Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Києва в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла

ipso facto. Наслідком повного політичного упадку ся територія та її колонізація були притягнені найблизшим політичним адміністративним центром, яким під литовською зверхністю став Київ... Ніяких звісток чи записок про прилучення Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо, і се прилучення мусіло довершитися само собою, після того як у Києві засів литовський княжич, а татарська орда, побита Ольгердом, втратила владу над переяславською людністю»²². Цей висновок М. Грушевського, скорочений і відшліфований ним у «Нарисах історії українського народу» (1911 р.), в сучасній історіографії набув значення парадигми.

На наш погляд, розв'язання обох питань — про похід у напрямі Коршева і приєднання до Києва Переяславщини та Сіверщини — багато в чому залежить від визначення місцезнаходження згаданого у літописних джерелах Коршева.

Через об'єктивні причини — нерозробленість на початку ХХ ст. конкретних питань політичної історії країн Східної Європи та їх взаємовідносин у другій половині XIV ст., рідкі згадки писемних джерел про Коршев і нестачу спеціальних знань з історичної географії про суміжну з ним територію — перші дослідники синьоводської проблеми, втім як і переважна більшість їх послідовників, користалися інформацією тверського літописного джерела в неповному обсязі. Їхню увагу привертало насамперед повідомлення про Сині Води і Білобережжя, бо вони перегукувалися з іншими звістками літописів (а нерідко й доповнювалися ними), наприклад, білорусько-литовських і Густинського, тоді як поодинокі звістки про завоювання Литвою Коршева тривалий час залишалися науково нез'ясованою. З цього приводу М. Грушевський ще 1907 р. зазначив: «Сю «Коршеву» декотрі поправляли на «Корчеву» і бачили тут Керч або Херсонес (див. Карамзіна. т. V, с. 8; Дашкевич. Заметки, с. 81, Молчановського. Очерк, с. 194), і таким чином ся звістка зв'язувалася також з тим Ольгердовим походом у полудневі степи. Однак се толкування занадто довільне, аби на нім операти якісь висновки. Що воно таке та Коршева — зістається неясним. Завважу лише, що в реєстрі «руських городів» є «Коршев на Сосні» (Воскр. I, с. 240), але і з ним зв'язувати «Коршеву» 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично»²³. Вилучення на тривалий час з процесу наукового пізнання важливого свідчення першоджерела не могло не позначитися на його кінцевому результаті. Тепер вже ясно, що загальне уявлення про синьоводську проблему було перекручене, оскільки вона зводилася до Синьоводської битви, а результати останньої — до приєднання до Литви лише двох українських земель — Київщини і Поділля.

Невизначеність місцезнаходження Коршева протягом кількох десятиріч була головною перешкодою на шляху до розшифровки сенсу лаконічного запису Рогозького літопису. Скептицизм М. Грушевського у наведеній вище цитаті щодо Коршева і його зв'язку з походом Ольгерда у південні степи, під яким видатний історик розумів похід до Синіх Вод, як на ті часи, є цілком виправданим, бо то й справді є рівняння з кількома невідомими. Втім, саме М. Грушевський вказав на єдино можливий спосіб його рішення: ототожнення Коршева, здобутого Ольгердовим військом, з одноіменним містом, згаданим у «Списку руських міст далеких і близьких», що зберігся у складі деяких російських літописів²⁴. На користь припущення М. Грушевського свідчить той факт, що всі літописні згадки про Коршев стосуються другої половини XIV ст., коли місто з такою назвою дійсно могло існувати.

Отже, враховуючи вже нагромаджений джерелознавчий досвід, спробуємо, відповідно до наших дослідницьких цілей, заново і тією мірою, наскільки це дадуть можливість зробити джерела, визначити місцезнаходження літописного Коршева. Річ у тім, що попередні спроби його локалізації сьогодні не можна визнати вдалим.

Першою була спроба Ф. Петруня, який ще 1928 р. в статті «Ханські ярлики на українські землі», уточнюючи південно-східні кордони Великого князівства Литовського початку 30-х рр. XV ст., стверджував: «Межі в. Князівства на той час захоплювали річище Донця (А.З.Р., т. 2, № 199) і дохо-

дили до Тихої Сосни на Дону, на якому список Швидригайла згадує Wroposz та Gelec (т. з. Галича гора на південь від гирла Бистої Сосни). На Сосні Воскр. літопис містить Коршеву, Курщина лежала саме на розі — на сполученні східного та південного фронтів Литовської держави»²⁵. Оперуючи широким спектром джерел (даними ярликів кримських ханів, «Списку міст Швидригайла», «Списку руських міст далеких і близьких», досить чисельного актового матеріалу XV — XVI ст.), дослідник, безсумнівно, спирався на українську історіографічну традицію, що визнає залежність від Києва території давньої Переяславщини на початку XV ст., якщо не раніше. Зрештою, і опис державного кордону з півдня на північ, і синтаксична побудова наведеної вище цитати свідчать, що, згадуючи про Коршев, Ф. Петрунь пов'язував його місцезнаходження саме з Тихою Сосною, а не з Бистою Сосною.

Одночасно з Ф. Петрунем проблему локалізації Коршева досліджував польський історик Ст. Кучинський. Він звернув увагу на звітку Рогозького літопису, в якій міститься вказівка на територіальну близькість Коршева до Орди й ряду південно-східних руських міст²⁶, і порівнявши її з інформацією «Списку руських міст далеких і близьких», дійшов висновку, що у літописах йдеться про Коршев, розташований на р. Сосні, притоці Дону²⁷. Однак на противагу від Ф. Петруня, Ст. Кучинський вважав, що Коршев знаходився у верхів'ях Дону²⁸, тобто на р. Бистра Сосна. Вірогідно, що цей висновок був зроблений істориком у процесі ґрунтовної розробки питань, пов'язаних із здійсненням у середині XIV ст. Великим князівством Литовським курсу, спрямованого на включення до сфери свого політичного впливу князівств, розташованих в басейнах рік Десни, Оки та верхнього Дону (приєднання їх до Литовсько-Руської держави Ст. Кучинський датує 1362 р.)²⁹.

Третя спроба локалізувати це літописне місто належить М. М. Тихомирову. Як і Ст. Кучинський, він виходив з вказівок джерел на територіальну близькість Коршева до певних місцевостей, але перевагу надав свідченням не Рогозького літопису, а «Списку руських міст далеких і близьких». У 1951 р. вчений опублікував велику статтю, присвячену останньому з названих джерел, до якої додав серію карто-схем із зазначеними на них населеними пунктами, що йому вдалося локалізувати. Серед них був і Коршев, щодо якого дослідник розмірковував так: «Місто Коршев показане у «Списку» безпосередньо після Курська як таке, що стоїть на Сосні, під якою, очевидно, слід розуміти Бистру Сосну, праву притоку Дону. В літопису під 1363 р. говориться, що «Литва взяла Коршеву». Це сказано у зв'язку із завоюванням литовськими військами Синьої Води і Білобережжя. Отже, Коршев мав знаходитися в безпосередній близькості від татарських земель, мабуть, десь у верхів'ях Бистої Сосни, де ми його умовно вміщуємо на мапі, в районі пізнішого міста Лівни»³⁰. Як бачимо, єдиний доказ, наведений вченим на користь своєї гіпотези — це сусідство назв Коршева і Курська у великій групі міст, яку укладач «Списку» назвав «А се Киевськимі гроді». Цього явно мало, щоб визнати його припущення обґрунтованим. До того ж, висновок М. Тихомирова є непереконливим, бо так і не з'ясовано, яку ж саме Сосну (Бистру чи Тиху) мав на увазі укладач пам'ятки.

Втім, гіпотетична думка М. Тихомирова була визнана радянськими медієвістами, хоча в окремих випадках трактувалася досить широко. Так, на початку 1970-х рр. Р. Батура, користуючись припущенням М. Тихомирова, відзначав, однак, що Коршев — це «одне з найбільш висунутих на південний схід руських міст, розташоване на кордоні із степом, де кочували татари Золотої Орди»³¹. До того ж часу відноситься недосконала спроба автора цих рядків представити приєднання Переяславщини до Київського князівства як прямий результат походу литовсько-руського війська у верхів'я Дону в 1362 р.³² Цим, здається, й обмежився науковий інтерес з боку сучасної медієвістики до розглядуваної нами проблеми.

1970-ті рр. стали певним рубежем у вивченні «Списку руських міст далеких і близьких». Дослідженнями Б. О. Рибаківа, М. М. Тихомирова, Ю. П. Наумова, І. Б. Грекова та інших істориків було встановлено, що ця

пам'ятка в остаточній редакції була складена восени 1396 р. в канцелярії митрополита київського і всієї Русі Кипріяна для обґрунтування поширення юрисдикції руської церкви на величезний обшир території на півдні, півночі й сході Центрально-Східної Європи³³. Звичайно, з'ясовано далеко не всі важливі обставини, пов'язані з історією виникнення «Списку», але й те, що нині вже відоме, значно полегшує наше завдання. Так, першорядного значення набувають передусім дата і структуроутворюючі принципи складання «Списку руських міст далеких і близьких». Якщо дату — 1396 рік — ми сприймаємо беззастережно, то до принципів, вважаємо, слід придивитися уважніше.

Перша серйозна спроба визначення принципів переліку номенклатури в «Списку» як в цілому, так і в межах кожної з восьми його регіональних рубрик, належить М. Тихомирову. Щодо «київських» міст дослідник зазначив, зокрема, що «перелік їх ведеться з півдня на північ, причому спершу говориться про міста найближчі до Києва, далі про міста чернігівські; закінчується містами середньої Наддніпрянщини і Прип'яті»³⁴. Він, однак, не звернув увагу на специфіку переліку лівобережних міст, які вважав чернігівськими. А. В. Подосинов, присвятивши спеціальну статтю принципам побудови і місцю укладення пам'ятки, мало що додав до спостережень М. Тихомирова, відзначивши лише: «Однак якщо перелік власне київських міст йде чітко з півдня на північ від Корсуні (sic!) і до Вишгорода, то в інших трьох виділених М. М. Тихомировим підгрупах цей порядок дещо заплутаний»³⁵. Все це служить приводом до того, щоб проаналізувати реєстр лівобережних міст як окрему підгрупу київської рубрики.

Порівняно з іншими писемними пам'ятками «Список руських міст далеких і близьких» містить найбільш повну і найбагатшу на подробиці історико-географічну інформацію про населені пункти і, отже, територію Київського князівства на 1396 р. Та вже давно помічена наявність в київській рубриці міст, які на той час не належали до Києва. З 71 «київського» міста 20 насправді не входили до складу Київського князівства. Вони розташовані на північ від Києва по Прип'яті, верхньому Дніпру, Десні та її правих притоках. Причини зарахування їх до рубрики «київських» міст поки що остаточно не з'ясовано³⁶.

На лівому березі Дніпра «Список» вміщує 34 міста в такому порядку: «Мирославици. Тмуторокань. Остречьскыи,

на Десне Чернигов. Омельники. Сновеск. Брянск. Ростовець. Унеятин. Новгород Северскыи. Трубческ.

Путивль на Семи. Рылеск, Куреск на Тускоре.

Коршев на Сосне.

А на Суле Снепород. Съкнятин. Грошин. Чемесов. Утешков. Синеч. Кляпечь. Ромен. Ковыла. Ворона. Сал. Песьи кости. Хотень.

А на Пьсле Ничян. Городище. Лошици. Бирин. Жолважь.

На Ворьскле Хотмышль»³⁷.

Впадає в око така закономірність: лівобережні міста київської рубрики згруповані по лівих притоках Дніпра від північної Десни до південної Ворскли, а в межах кожної з них — від їх гирла і до верхів'я. Отже, принцип переліку міст у цій частині рубрики інший, ніж на Правобережжі. Точніше навіть говорити про два структуроутворюючі принципи, що їх застосовував укладач «Списку», розміщуючи географічну номенклатуру Лівобережжя. Перший з них, відзначений М. Тихомировим, дійсно покладений в основу переліку на початку рубрики «близьких» до Києва міст по обох берегах Дніпра, які, за винятком Переяслава, становлять разом із своїми околицями південну частину власне Київської землі в її межах XII — XIII ст.³⁸. Другий принцип укладач використав як генеральний в реєстрі «далеких» від Києва міст Лівобережжя. Ці особливості рубрики дають підставу гадати, що саме київський реєстр міст «близьких» і «далеких» послужив якщо не першоосновою, то зразком для створення «Списку руських міст далеких і близьких».

Перелік міст Лівобережжя має ще одну особливість, непомічену, а можливо, просто неусвідомлену дослідниками «Списку», а саме: включення

до його складу «Коршева на Сосні», хоча, як відомо, остання (як Бистра, так і Тиха Сосна) належить до басейну Дону, а не Дніпра. Отже, Коршев ділить реєстр лівобережних міст на дві частини: верхню, або північну, з населеними пунктами по Десні та її притоках, що колись належали Чернігівському великому князівству, і нижню, або південну, з містами по Сулі, Пселу і Ворсклі, які до середини XIII ст. входили до складу Переяславського князівства, а в XV ст., як свідчить актовий матеріал, — Київського. Ця особливість, на нашу думку, є ключем до вирішення питання: яка Сосна названа у «Списку», Бистра чи Тиха? Якщо дотримуватися генерального принципу побудови реєстру лівобережних міст — переліку їх по притоках з півночі на південь, то слід сказати: рікою, на якій укладач «Списку руських міст далеких і близьких» розташував м. Коршев, була саме Тиха Сосна. В протилежному разі місце Коршева було б десь на початку реєстра, попереду ряду чернігівських міст. Щоб переконатися в цьому, досить подивитися на карту: витoki Тихої Сосни знаходяться приблизно в 90 км на південний схід від верхів'я Сейму, тоді як Бистої Сосни — в 150 км на північний схід.

Більше того, якщо бути точним, то слід визнати, що згідно з генеральним принципом побудови реєстру лівобережних міст, враховуючи географічні координати витоків Тихої Сосни, Коршев мав бути зазначений в цьому реєстрі останнім, оскільки ця ріка, хоч і бере свій початок у тій же Сіверській височині, що й Сейм, Псел, Ворскла, Сіверський Донець і Оскол, але трохи далі на південь, ніж названі у «Списку» ліві притоки Дніпра. Отже, вмістивши Коршев майже посеред реєстру, укладач пам'ятки вдруге порушив застосований ним же генеральний принцип його побудови. Логічно припустити, що зроблено це було, щоб, як відзначив Ф. Петрунь, точніше окреслити лінію зламу південного і східного кордонів Великого князівства Литовського у цьому районі або ж виділити водночас з-поміж інших лівобережних міст групу тих, що на час складання «Списку» знаходилися у складі Київського князівства. І справді, власне саме Коршевим розпочато перелік «далеких» від Києва, але підвладних йому міст Дніпровського лівобережжя. На приналежність до них Коршева безпосередньо вказує той факт, що ще в середині XV ст. кордон Київського князівства, котрий одночасно був і кордоном Великого князівства Литовського, сягав Тихої Сосни³⁹.

Таким чином, маємо достатньо підстав зробити такий висновок: «Список руських міст далеких і близьких» фактично доводить, що на 1396 р. більша частина Сіверщини і Переяславщина разом з Коршевим на Тихій Сосні вже були інкорпоровані до складу Київського князівства. Це ж джерело дає змогу більш аргументовано пов'язувати територіальні надбання Великого князівства Литовського у середній частині Дніпровсько-Донського межиріччя з його єдиною значною військовою акцією в цьому регіоні у близький до створення «Списку» час — із згаданим у Рогозькому і Никонівському літописах взяттям Коршева влітку 1362 р.

Можемо також констатувати, що всі три писемні пам'ятки — Рогозький літописець, «Список руських міст далеких і близьких», хроніка Мацея Стрийковського, — що є різночасними, різнохарактерними і незалежними одне від одного основними історичними джерелами про воєнну акцію Великого князівства Литовського на південному сході 1362 р., розходячись у деталях, згодні в головному — у свідченнях про її місце, масштаби і безпосередні результати. На жаль, нечисленні відомості про наступ Великого князівства Литовського у Дніпровсько-Донському межиріччі дійшли до нас у такому фрагментарному вигляді, що потрібні були творчі зусилля кількох поколінь дослідників у різних галузях історичної науки, щоб визнати достовірність переданої М. Стрийковським унікальної інформації про віддалені маршрутні цілі й воєнні здобутки цього походу, наблизитися до розуміння його політичної сутності й по-новому рекомбінувати зв'язані з ним основні відомі події, дотичні до суто синьоводської проблеми.

Локалізація Коршева на Тихій Сосні не тільки допомагає оцінити масштабність походу Ольгердового війська у Середнє Подоння, а й дає змогу (разом із свідченнями хроніки М. Стрийковського) скласти певне уявлення про його безпосередні політичні наслідки. Сіверщина і Переяславщина не були єдиним територіальним надбанням, яке Велике князівство Литовське змогло утримати за собою на південному сході. Якщо взяти до уваги достатньо аргументований і загальновизнаний висновок польського дослідника Ст. Кучинського про приналежність з 1362 р. до Великого князівства Литовського північних чернігівських міст, Курщини і так званих «верховських» князівств, то слід визнати, що влітку того ж року Золота Орда втратила свою державну територію в Дніпровсько-Донському межиріччі на південь від річищ Десни і Оки до Ворскли і Тихої Сосни. Удар, завданий влітку 1362 р. по життєво важливому регіону Золотої Орди вздовж лінії з'єднання її центру із східною частиною (крилом) держави, мав далекосяжні згубні наслідки. Разом із значним обширом стратегічно важливої території Ординська держава безповоротно втратила і монопольний контроль над шляхами інтенсивної міжнародної торгівлі: древнім Муравським (з Північно-Східної Русі до Кафи та інших морських портів Криму) і Хозарським, що зв'язував Середню Наддніпрянщину із Заволжям⁴⁰. Ця обставина незабаром позначилася і на литовсько-московських відносинах⁴¹.

Завершуємо аналіз першого сюжету запису Рогозького літописця розглядом уже відзначеної його текстуальної особливості, що, як гадаємо, могла виникнути внаслідок викреслення списку знатних учасників походу. Скласти певне уявлення про цей перелік можна за допомогою: 1) виявлення найдавніших згадок писемних джерел про нових володарів новоприсвоєних земель — членів правлячої династії Гедиміновичів і 2) з'ясування, до яких саме політичних структур Великого князівства Литовського відійшли приєднані території. Зрозуміло, що результати такого дослідження через брак інформації будуть гіпотетичними.

Вивчення питання про перших литовських князів у землях Чернігово-Сіверщини має свою історію, підсумки певного етапу якої підбив ще М. Грушевський⁴². Він відзначив наявність наприкінці 70-х і на початку 80-х рр. XIV ст. досить значних володінь Гедиміновичів у західній частині Чернігівщини (Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Стародуб, Рильськ) й на основі цього факту висловив здогад, «що Ольгерд забрав у безпосередню залежність і роздав своїм своякам в державу всю західну половину чернігівських волостей — поріччя Сожи, Снови й Десни, пограничні з минськими волостями... Східна ж частина чернігівських волостей зісталася й далі переважно в руках дрібних княжих родів старої династії»⁴³. Серед чернігівських Гедиміновичів історик називає князя брянського і трубчевського Дмитрія Ольгердовича, його «меншого брата» Дмитрія-Корибута, князя новгород-сіверського і, як вважав М. Грушевський, чернігівського, Патрикія Наримунтовича — князя стародубського, Костянтина Ольгердовича, а також записаного у Любецькому синодику Михайла Євнутийовича, але з великим сумнівом. З цього переліку необхідно вилучити Дмитрія-Корибута, сина Ольгерда від його другого шлюбу (1350 р.) з тверською княжною Уляною, якому 1362 р. ледь чи виповнилося десять років. Ст. Кучинський додає ще Андрія Ольгердовича, князя полоцького, якого так званий літопис Биховця називає ще й володарем Трубчевська⁴⁴. На нашу думку, до кола учасників походу 1362 р. могли належати також Федір Коріатович і згаданий у Любецькому синодику Іоанн Любартович. Вважаємо також вірним зроблений раніше висновок: майже всі перелічені вище нащадки Гедиміна були або володарями порівняно невеликих уділів у Литовській Русі, переважно на Волині та Поділлі, або взагалі їх не мали, але могли розраховувати на військову допомогу і підтримку могутніх найближчих родичів⁴⁵.

Так само залишається поза сумнівом й думка про активну участь у поході литовсько-руського війська на південь у 1362 р. збройних сил Київського князівства, внаслідок чого, як вважаємо, до його складу були

інкорпоровані Переяславщина і деякі чернігівські та сіверські волості⁴⁶. Сталося це в руслі давньоруської політичної традиції, згідно з якою Київ вважався у IX — XI ст. центром родового володіння Рюриковичів — Руської землі, основного територіально-політичного осередку Давньоруської держави, що складався з Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, а також відповідно до проголошеного литовською великокнязівською владою принципу своєї політики на Русі: «Ми старини не рухаєм, а новин не вводим». Проте більш вірогідно, що у санкціонуванні верховною владою Литви значного територіального приросту Київського князівства не останню роль відіграли також політичні розрахунки Ольгерда: з одного боку, зумовлене загальнодержавними інтересами прагнення перетворити столицю цього князівства на міцний форпост у прикордонних з Ордою південних землях, а з іншого, — створити матеріальну основу для піднесення підупалою в часи ординської зверхності значення Києва як колишньої столиці Давньої Русі, чому, зокрема, сприяли й неодноразові наполегливі спроби литовського уряду саме в 50-і і 70-і рр. XIV ст. поставити під свій контроль мітрополію Київську і всієї Русі та повернути Києву реальне значення її столиці. Політичний сенс цих акцій стає зрозумілим лише в контексті тогочасного литовсько-московського суперництва на Русі. Їхня мета — залучити київське боярство до підтримки об'єднавчої програми Ольгерда, і, головне, — спираючись на відроджувану давньоруську традицію державності, протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні й тим самим ослабити її дедалі зростаючий вплив на руські князівства і землі.

Інший сюжет Рогозького літописця також стосується обставин, пов'язаних з походом русько-литовського війська у Дніпровсько-Донське межиріччя. Тривалий час ця інформація залишалася незрозумілою для дослідників, аж поки Ст. Кучинський, зіставивши її із записами того ж Рогозького і Никонівського літописів про події, що передували приєднанню Брянська до Литви, запропонував тлумачити їх як прояв боротьби між пролитовською і промосковською місцевими політичними угрупованнями⁴⁷. На користь цієї думки свідчить той факт, що політична боротьба між полярно орієнтованими частинами місцевого боярства і знаті була характерна для земель і князівств Русі, розташованих на литовсько-московському прикордонні, починаючи із середини XIV ст., коли Московське велике князівство також заявило про свої права на давньоруську спадщину як другий центр об'єднання територій колишньої Давньоруської держави. Сліди цього політичного протистояння знаходимо не тільки у Брянську чи Коршеві, а й у Новгороді, Пскові, Смоленську, Києві⁴⁸. Отже, свідчення Рогозького літописця про те, що після взяття Коршева литовсько-руським військом «сотворишася мятежи и тягота людям по всеи земли», ймовірно, відображають погляд з антитовського політичного табору, можливо, викладений у кашинсько-тверській версії.

Третій сюжет Рогозького запису заслуговує на спеціальне дослідження.

Удар, завданий влітку 1362 р. литовсько-руським військом по лінії з'єднання правого (західного) крила Золотоординської держави з її центром, мав далекосяжні наслідки. Найзначніших і неоправданих втрат зазнало саме західне крило Золотої Орди, найбільш розвинуте в економічному і соціальному відношеннях. Ця обставина негативно позначилася насамперед на військово-економічному потенціалі Золотоординської держави в цілому, а згодом і на її політичній й територіальній єдності, оскільки поряд з іншими факторами спричинилася до затягування виснажливої внутріполітичної боротьби ординської знаті — «зам'ятні», за висловом літописця, — що почалася того ж року.

* В основу статті покладено доповідь «Литовська «Задонщина», виголошену автором на міжнародній науковій конференції «Велике князівство Литовське та його спадщина» (м. Тракай, 11 — 15 вересня 1994 р.).

- ¹ Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Киев, 1885. — Т. 1. — С. 47 — 58, 120 — 128.
- ² Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-русского государства. — Киев, 1885. — С. 40 — 64, 73 — 89.
- ³ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. // Университетские известия. — Киев, 1883. — № 10. — С. 169 — 184; 1884. — № 2. — С. 185 — 193.
- ⁴ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века. — Киев, 1891. — С. 490 — 493; Грушевський М. Історія України-Руси XIV — XVI віки — Відносини політичні. — Київ; Львів, 1907. — Т. 4. — С. 73 — 82.
- ⁵ Дик Р. Batura. Lietuva tautu kovoje prieš Aukso Ordą. — Vilnius, 1975. — S. 32, 66 — 67, 235 — 258. Огляди джерел і наукової літератури з досліджуваної проблеми свого часу робили також М. Дашкевич, Н. Молчановський, М. Грушевський і Ст. Кучинський (див. його ж. *Sine Wody* // S. M. Kuczyński. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X — XVII w.* — Warszawa, 1965. — S. 135 — 146), що позбавляє нас необхідності займатися цим і дає можливість зосередити увагу на джерелознавчих та фактологічних аспектах.
- ⁶ R. Batura. Op. cit. — S. 381.
- ⁷ H. Lowmiański. *Agresja Zakonu krzyżackiego na Litwie w wiekach XIII — XV* // PH. — T. 45, z. 2/3, s. 338 — 361; Ловмянський Х. Русско-литовские отношения в XIV — XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 269 — 275; Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975. — С. 518; Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV — XVI вв. — М., 1963. — С. 371.
- ⁸ Див., наприклад: Думин С. В. Другая Русь: Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX в. — М., 1991. — С. 76 — 126.
- ⁹ Славяне: Адзінства і мнагастайнасць: Міжнародная конференцыя 24 — 27 мая 1990. — Тэзісы дакладаў і паведамленняў. 2 секцыя: Этнагенез славян. — Мінск, 1990. — С. 100 — 102.
- ¹⁰ Конкретно, щоправда з певними застереженнями, поділяємо такі висновки дослідника: 1) Суперництво трьох головних політичних сил регіону — Золотої Орди, Великого князівства Литовського і Московського великого князівства — за спадщину Київської Русі й гегемонію у Східній Європі дійсно справляло величезний вплив на політичне життя і відносини між країнами Центрально-Східної Європи, але не протягом XIV ст., а більшої його частини. (До того ж, Я. Пеленський не бере до уваги такий важливий чинник, як антиординська позиція Польського королівства, що визначилася з приєднанням ним Галицької землі та Західного Поділля). 2) В цьому «своєрідному трикутнику відносин» головним було суперництво між Золотою Ордою і Литовсько-Руською державою, я б ще відзначив починаючи десь із середини 1320-х рр., після походів на Волинь і Київ Гедиміна, «короля литвинів і багатьох русинів» (*"Litwinorum et multorum Ruthenorum rex"*). 3) Велике князівство Литовське було першою і головною силою, що почала активно змінювати «монгольську присутність і верховну владу в землях давньої Русі у великих масштабах раніше, ніж загальновідома і уславлена битва на Куликовому полі». Я б ще додав, що згідно з політичними планами Константинополя початок глорифікації цієї битви поклав митрополит Київський і всієї Русі Кипріяні; 4) У XV — XVI ст. «московські книжники та ідеологи добилися успіху у звеличенні ролі Московії в східноєвропейському суперництві без врахування всіх внесків у реальні події та у створення міфу про її спрокволу і далекоглядну «боротьбу проти татарського іра», що існує в російській історіографії й досі». Див.: J. Pelenski. *The Contest between Lithuania-Rus and the Golden Horde in the fourteenth century for supremacy over Eastern Europe* // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982). — P. 303 — 320.
- ¹¹ Рогожский летописец // Полное собрание русских летописей — Пг., 1922. — Т. 15. — Вип. 1. — Стб. 75 (далі — ПСРЛ).
- ¹² Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью // ПСРЛ. — Т. XI. — СПб., 1879 (перевид: М., 1965). — С. 2.
- ¹³ Насонов А. Н. Летописные памятники Тверского княжества: Опыт реконструкции тверского летописания с XIII до конца XV в. // Известия АН СССР, отд. гуманитарных наук. — Л., 1930. — № 9. — С. 709 — 738; № 10. — С. 739 — 773.
- ¹⁴ Муравьева Л. Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII — начала XV века. — М., 1983. — С. 24.
- ¹⁵ Stuykowski M. *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkich Rusi*. — Warszawa, 1846. — Т. 2. — S. 7: «Tarhowice, ktorej jeszcze i dziś w polach znak murów na uściu rzeki Bohu stoi, Białacerkiew, Swinigród, i wszystkie pola aż za Oczakow od Kijowa i od Putiwa aż do uścia Donu, od Tatarów wolne uczynili, i wypłoszyli ich aż do Wolgi, a drudgich ku Kaffie i ku Azofowi, i Krimowi w środek Tauryki albo Perekopu zagnali».
- ¹⁶ Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — Киев, 1885. — С. 81.
- ¹⁷ Там же.
- ¹⁸ Текст «Списку» див.: Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский. — М., 1835. — Прилож. — С. 10 — 12; передрук: *Skarbiec diplomatów etc., posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów*. Zebrał I. Danilowicz. — Wilno, 1860. — Т. 1. — N 746. — S. 330 — 331.
- ¹⁹ Грамоти київських князів з роду Ольгерда опубліковано у різних збірках і виданнях. П. Г. Клепатський перший дослідив їх у сукупності і вказав, де вони були опубліковані. Див.: Клепатський П. Г. Очерк по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 27 — 28, прим. 1, 2; — С. 53, прим. 5; С. 56 — 57.

- ²⁰ Тексти ярликів кримських ханів див.: Барвінський Б. Историчні причинки // Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1909. — С. 16 — 18, 19 — 20; Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 4 — 5 (далі — АЗР); а також: Русская историческая библиотека — Юрьев, 1914. — Т. 30. — С. 79 (далі — РИБ). Історіографічні й джерелознавчі примітки щодо них див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 457 — 462.
- ²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 73 — 78. Ця проблема спеціально розглядалася і автором. Див.: Шабельдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев, 1987. — С. 52 — 60.
- ²² Там же. — С. 78 — 79.
- ²³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 79 — 80. — Прим. 2.
- ²⁴ Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 457 — 477; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 240 — 241; Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 23. — С. 163 — 164 та ін.
- ²⁵ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 177.
- Як і Бистра Сосна, Тиха Сосна також є правою притокою Дону, але знаходиться приблизно на 220 км на південь від першої. Відстань від Києва до верхів'я Тихої Сосни становить близько 600 км на схід від Києва; від Куликового поля (р. Непрядва) Тиха Сосна знаходиться приблизно 230 км на південь; відстань від Тихої Сосни до Волги дорівнює близько 480 км, до Азова — 400 км.
- ²⁶ ПСРЛ. — Т. 15. — Вып. 1. — Стб. 73: «В лето 6870... того же лета бысть мор на люди в Орду, так по ряду и пошел и по русским городом в Новосиль и в Коршевь, и в Брянск и по иным, мѣстом и на Коломнѣ».
- ²⁷ S. M. Kuczyński. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. — Warszawa, 1936. — S. 121, 122, порівн.: s. 79, 80.
- ²⁸ Ibidem. — S. 58, 59.
- ²⁹ S. M. Kuczyński. Antymoskiewska inicjatywa Litwy w drugiej połowie XIV wieku. — Warszawa, 1936. — S. 11 — 18; про дату див.: S. M. Kuczyński. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. — S. 60, 196. Порівн.: Кучкин В. А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // Куликовская битва: Сб. статей. — М., 1980. — С. 50 — 51; Флоря Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Там же. — С. 144 — 145.
- ³⁰ Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. — 1950. — Т. 40. — С. 234; перевид: Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 107.
- ³¹ R. Batura. Op. cit. — P. 234 «Eidama toliau pietryčiu, kryptimi, 1363 m. feodalinė Lietuva užėmė Korsevo miestą, prie Sosnos upės, dešiniojo Dono intako, viena, iš labiausiai pietryčių nutolusių rusų, miestų, bubusiu, prie pat stepių, kuriomis klajojo Aukso Ordos totoriai».
- ³² Шабельдо Ф. М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV в. // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 85.
- ³³ Перелік основних досліджень: Наумов Е. П. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» // Летописи и хроники: Сб. статей. 1973 г. — М., 1974. — С. 150; Подосинов А. В. О принципах построения и месте создания «Списка русских городов дальних и ближних» // Восточная Европа в древности и средневековье: Сб. статей. — М., 1978. — С. 40; Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975. — С. 341 — 380.
- ³⁴ Подосинов А. В. Указ. соч. — С. 44.
- ³⁵ Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — С. 229, порівн. із с. 231; Тихомиров М. Н. Русское летописание. — С. 101, порівн. із с. 102.
- ³⁶ За М. К. Любавським, підставою для внесення цих змін до київської рубрики «Списку» було підкорення їх у військово-адміністративному відношенні Києву, яке дослідник датував 1432 — 1440 рр., тобто, згідно з його думкою, часом створення «Списку». Див.: Лоба вський М. К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — С. 290 — 291. Погоджуючись у цілому з цією думкою, вважаємо, що підкорення згаданих міст Києву було наслідком централізації влади і концентрації військових сил напередодні нового наступу на Золоту Орду і датуємо цю подію 1392 — 1396 рр. Див.: Шабельдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — С. 147. Можливі й інші версії.
- ³⁷ Цит. за: Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — С. 223 — 224; Тихомиров М. Н. Русское летописание. — С. 94.
- ³⁸ Територія Київської землі («волості») у першій половині XIII ст. була обмежена на півночі Прип'яттю, на заході річищем Случі і вододілом між Тетеревою і Россою. На сході Києву була підвладна вузька смуга землі вздовж лівого берега Дніпра від м. Остер до широти Переяслава-Руського. Див.: Грушевський М. Очерк истории Киевской земли. — С. 47; порівн.: Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII — XIII веков. — Киев, 1980. — С. 115 — 118, 120 — 126.
- ³⁹ В «обводі» південного кордону Київського князівства, здійсненому наприкінці 1450-х рр. Свиридовим — черкаським намісником київського князя Семена Омельковича — зазначено: «А по той сторонѣ Таваня с Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и вверх Овечее воды, а от верхов Овечее воды вверх Оргѣя, аж до Сомора и верх Оргѣя, аж до Донца, а по Тихую Сосну». Див.: АЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — № 199. — С. 190 — 191.
- ⁴⁰ Докладніше про шляхи міжнародної торгівлі у цьому регіоні див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1913 (перевид: К., 1991). — Т. 1. — С. 294 — 295; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 66 — 67. Порівн.: Его-

- ров В. Л. Историческая география Золотой Орды. — М., 1987. — С. 92 — 93, 181; Кори-
нин Н. Н. Переяславская земля: X — первая половина XIII века. — К., 1992. — С. 171 — 174.
- ⁴¹ Пункт про вільну торгівлю був внесений московською стороною в умови перемирної литовсько-московської грамоти 1371 р. Див.: Грамоти XIV ст. — К., 1974. — № 23. — С. 47; «А меж нас послом литовским и нашим и смоленским и торговцем путь ч[и]ст». 1380 р., направляючись на Дон, Дмитрій Іванович, великий князь московський, взяв із собою у похід купця, які вели торгівлю з Судаком («гостей-сурожан»).
- ⁴² Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 67 — 72; 452 — 456. Цього ж питання торкалися у своїх працях М. К. Любавський (Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства. — М., 1892. — С. 45 — 46), С. т. Кучинський (Ziemia czernihowsko-siewerskie... — S. 158 — 159); О. В. Русіна (Северская земля: генезис и историческая эволюция в XIV — начале XVI в.: Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. истор. наук. — Киев, 1991. — С. 8).
- ⁴³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 68.
- ⁴⁴ S. M. Kuczyński. Ziemia czernihowsko-siewerskie pod rządami Litwy. — S. 114 — 117.
- ⁴⁵ Див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — С. 62 — 64.
- ⁴⁶ Там же. — С. 64, 67, 152.
- ⁴⁷ S. M. Kuczyński. Ziemia czernihowsko-siewerskie pod rządami Litwy. — S. 114 — 117. Теза Ст. Кучинського знаходить підтвердження також у політичних подіях в Брянську 1310 і 1340 рр. Див.: Горський А. А. Политическая борьба на Руси в начале XIV века // Russia Mediaevalis. — Т. 7, 1. — München, 1992. — S. 94 — 106.
- ⁴⁸ Докладніше див.: Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — С. 64 — 65.

Шабульдо Фелікс Михайлович — кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Автор монографії «Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского» (1987 р.), ряду наукових статей та розвідок. Досліджує політичну історію України та країн Центрально-Східної Європи у XIV — XV ст.

До 400-річчя Берестейської унії

Л. В. Тимошенко (Дрогобич)

Артикули Берестейської унії 1596 р.

Берестейська унія, 400-ліття якої минає в цьому році, є не тільки визначною датою української історії, що мала важливі (далеко не однозначні) наслідки, а й належить до так званих «болючих», найбільш сполемізованих історіографічних проблем. Як і наприкінці XVI — на початку XVII ст., в пору піднесення полемічної літератури та загострення релігійної боротьби, спадщина Берестейської унії і сьогодні викликає бродіння умів, дає підставу для обґрунтування конфесійних позицій, привертає увагу всіх, кому не байдуже становище в українському християнстві.

У переддень 400-го ювілею Берестейської унії важливо, не захоплюючись богословсько-еклезіологічною полемікою, якою було так щедро наповнене унієзнавство в минулому, виробити такі методологічно вірні підходи, які відповідали б вимогам історичної науки в умовах сучасного етапу розбудови Української держави. Слід у першу чергу мати на увазі, що наслідки Берестейської унії, принаймні доки триватиме роз'єднання в українському християнстві, залишатимуться протилежно різними для православних і греко-католиків: для перших Берестейська унія є розколом української церкви, для других — днем народження нової української церкви.